

Ökotópia: az ökocentrikus szocializmus elmélete

Marosán Bence Péter

„[A]z ásványárus csak a kereskedelmi értéket látja, de nem az ásvány szépségét és sajátos természetét; nincs mineralógiai érzéke” – Marx, *Gazdasági-filozófiai kéziratok*
„A tudat soha nem lehet más, mint tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk” –
Marx és Engels, *A német ideológia*

Bevezetés

A Földön jelenleg (az utóbbi száz évben) zajló éghajlati, környezeti, az élővilágban végbemenő folyamatokra vonatkozó tudományos konszenzus (legalábbis a tudományos közösség meghatározó többségének álláspontja) fényében nem látszik alaptalan riogatásnak azt mondani, hogy az emberiségnek olyan *ökológiai válsággal* kell szembenéznie, melyet ő maga idézett elő és amely hosszú távon létében látszik őt fenyegetni. Különböző elméletek vannak arról, hogy meddig nyúlnak vissza a válságot előidéző viselkedés kulturális gyökerei. Vannak, akik szerint az ember mindig is magát helyezte a középpontba, és az emberközpontúság szorosan összefonódott magával az emberi állapottal. Eszerint az ősember (vagy a nagyon archaikus ember) nem volt kevésbé természetromboló, mint a modern ember, csak ebben a pusztításban, eszközeit tekintve, jóval kevésbé volt hatékonyabb, mint kései utódja.¹ Vannak olyanok, akik az ember természetidegenségét és világalító attitűdjét speciálisan a keresztény világképhez kötötték.² Talán a legáltalánosabb, legnépszerűbbnek mondható elmélet szerint az igazán mély bajok a *modernitással* kezdődtek; amikor az ember, hogy Heidegger híres szavait idézzük, magára egyre inkább „a létezők uraként” tekintett,³ és mindent az egyetemes rendelkezésre állás és uralhatóság szempontjából vett figyelembe. Egy negyedik elmélet szerint (és ehhez kapcsolódom részben én is) a globális környezeti válság a globálissá váló (majd vált) kapitalizmussal kezdődött, leginkább a 19. századtól; és az ökológiai válság strukturális módon összefügg a kapitalizmussal. Ez a Marxtól és Engelstől eredő gondolat, szisztematikusan kidolgozva, különösen az 1960-as évektől kezdve kibontakozó ökomarxista gondolatkör sajátja volt, (magam is ehhez kapcsolódok).⁴ Függetlenül attól, hogy meddig vezetnek vissza a jelen válság kulturális és társadalmi okai, magának a krízisnek a ténye elvitathatatlanul látszik, ahogy az is, hogy az emberiségnek valamit kezdenie kell vele – egyénileg éppúgy, mint közösségileg, lokálisan csakúgy, mint globálisan. Van azonban ezen túlmenően egy további kérdés is: ha az ember képes volna úgy megoldani az ökológiai válságot, hogy saját túlélését hosszútávon biztosítsa, akkor ez vajon feljogosítaná őt arra, hogy más, nem-emberi élőlények és lényközösségek érdekeit totálisan figyelmen kívül hagyja? A fizikai túlélés szempontjain túlmenően tehát *etikai*

kérdésről is szó van. Az etikai azonban végső soron az emberi létezés *autentikus vagy inautentikus* voltára irányul; a kérdés e tekintetben az, hogy ha az ember túl is él *fizikai értelemben*, ha figyelmen kívül hagyja lénytársainak érdekeit és igényeit, akkor nem hal-e meg *morális értelemben*?⁵ A jelen tanulmányban körvonalazott ökoetikai és ökopolitikai alapvetés szerint *torz és egyoldalú* az az etika, amely csak emberi szempontokat vesz figyelembe; és egy ilyen emberközpontú etika nem tesz lehetővé autentikus emberi létezést. Feltételezésünk szerint az adekvátan megfogalmazott ökoetika elvei egyúttal az autentikus (individuális és kollektív) emberi létezés elveit is jelentik. Az alábbiakban egy ilyen ökoetika elveit keressük, illetve a megfelelő elvek utáni kutatásokhoz szeretnénk hozzájárulni.

Lányi András szerint az ember fizikai és morális túlélése elválaszthatatlanul összekapcsolódnak: ha az ember nem ismeri fel eredendő felelősségét a radikálisan más iránt, ami itt a természet, és újra és újra megtagadja azt az eredeti kötelességét, hogy viszonyát harmonizálja a természettel, akkor az elkerülhetetlen *fizikai pusztulás* csupán utólagos, külsődleges kifejeződése a korábbi *morális pusztulásnak*.⁶ Én a kettő elvi szétválaszthatóságának kísérletével, amit egy korábbi tanulmányomban „Coruscant-szindrómának” neveztem el,⁷ egy antropocentrikus etikával, illetve ökológiával szemben szerettem volna magamnak támpontot biztosítani, (melyre később még visszatérünk). Eszerint: az ember akkor is eredendően felelős a természettért, ha a természettel való etikátlan bánásmód nem sodorná veszélybe saját hosszútávú fennmaradását. Az alábbi tanulmányban ezzel kapcsolatban kettős szempontot szeretnék érvényre juttatni: *felelősség és szolidaritás lényegi összetartozására* kívánok figyelmeztetni. Nézetem szerint egyik sincs a másik nélkül. A felelősség a különbséget hangsúlyozza, a szolidaritás pedig a hasonlóságot, illetve a részleges azonosságot. A szolidaritás alapját pedig, mint a tágabb közösség körét, amelyhez mi magunk (mint emberek) tartozunk, az *élet* fogalma jelöli ki. Az általunk javasolt ökoetika *élő és élő közti szolidaritás* elképzelésén alapul. Noha, (ahhoz hasonlóan, amit Lányi mondott), mi is hangsúlyozzuk, hogy az ember az egyetlen lény, amely – öntudatánál fogva – képes arra, hogy a szó szigorú értelmében vett erkölcsöt alkosson, ehhez szeretnénk hozzátenni (az antropocentrikus motivációkat tompítandó), hogy *az ember öntudatra ébredt életként*, illetve öntudatra ébredt természetként (miként Schelling mondaná)⁸ képes erre. Az ember mindenekelett az univerzális élet része; ahol az életet nem pusztán fizikailag, hanem immanens módon, illetve transzcendentálisan is értjük.⁹ Öntudatra ébredt életként az ember akkor tud autentikus módon élni, létezni, ha az erkölcsi tekintetbe vételt nem korlátozza saját magára, az élet öntudattal rendelkező birodalmára, hanem minden élőt egyetlen egyetemes közösség részének tekint, amelynek minden tagját és részközösségét megilleti az erkölcsi tekintetbevétel.

Az alábbi tanulmány középpontjában a következő kulcsfogalmak állnak: egyfelől a jelenlegi globális ökológiai válságot a kapitalizmus szükségszerű strukturális velejárójaként kívánjuk bemutatni, másfelől a megoldás részeként javasolt ökoetikát az élet fogalmára szeretnénk alapozni, illetve abból próbáljuk levezetni. Egy olyan *társadalmi víziót* (ebben az értelemben: *utópiát*) kísérelünk meg felvázolni, mely a *gyakorlatban mégis a leginkább kivitelezhetőnek tűnik*, és amely a legnagyobb fokú igazságosságot biztosítja minden lény és lényközösség számára.

I. A főbb ökoetikai álláspontok

A jelenlegi ökoetikai és ökofilozófiai álláspontok leginkább két tengely mentén helyezhetők el: ökocentrikus vs. antropocentrikus, illetve individualista vs. holista; annak függvényében, hogy inkább a természetet vagy az embert, illetve inkább az egyént vagy a nagyobb egészeket helyezik előtérbe. A négy paraméter mentén kapunk négy sarkított álláspontot, a négy lehetséges ökoetikai, ökofilozófiai megközelítésmód ideáltípusos eseteit – amelyek mindegyikére találhatunk (konkrét megfogalmazásukban kevésbé szélsőséges, sok kitételrel és megszorítással kiegészített) megfelelő példát; de nagyon sok köztes esetet is találhatunk.¹⁰ Az *ökocentrikus, holista* álláspontra a példa az Arne Næss és követői által képviselt *mélyökológia* lehetne,¹¹ illetve Aldo Leopold és J. Baird Callicot Föld-etikája.¹² Az *ökocentrikus individualista* felfogásra a biocentrikus egalitárius elméletek (Paul Taylor),¹³ illetve, az állatok morális tekintetbevétele (Peter Singer) vagy az állatok jogai (Tom Regan) mellett érvelő gondolkodók elképzelései.¹⁴ Az antropocentrikus holista álláspontok képviselői általában az emberi közösséget mint egészet helyezik előtérbe, az egyént a közösségnek (többé-kevésbé) alárendeltnek tekintik, az egyéni jogokat a kollektív jogok korlátozzák, és az ily módon elgondolt emberi közösség szempontjából fogalmazzák meg az ökológiai kérdésfeltevést, (bizonyos ökoautoriter, ökofasiszta álláspontok).¹⁵ Végül az antropocentrikus individualista álláspontok: a jövő nemzedékek jogait, az állati jogokat mérsékelten figyelembe vevő ökoliberális felfogások, illetve sok jelenlegi ökoszocialista modell (pl. David Pepper)¹⁶ ilyen.

Mindegyik álláspontnak megvan a maga erőssége és gyengéje – elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. A teljesen vagy hangsúlyosan emberközpontú elméletek csak annyiban hajlandók figyelembe venni a nem-emberi lények és közösségek érdekeit, ameddig ezt az emberiség fizikai túlélése megkívánja. Ez ahhoz a problémához vezet, amelyet korábban *Coruscant-szindrómának* nevezünk. A Coruscant-szindróma neve a Csillagok Háborúja univerzumban található bolygóméretű városra utal; egy teljesen beépített bolygóra, amelyen, parkokat leszámítva, nincs is zöld terület. A probléma pedig a következő: ha az emberek ki tudnák irtani a

földi ökoszisztéma jelentős részét úgy, hogy ezzel saját hosszútávú fennmaradásukat ne sodorják veszélybe (mert például képesek biztosítani mindazokat a funkciókat, amelyek saját optimális öfenntartásukhoz szükségesek), vajon jogukban állna ezt megtenni? Egy szigorúan vett antropocentrikus megközelítés ebben az elvi lehetőségben nem látna problémát, (vagy legálábbis, ha komolyan veszi önmagát, nem szabadna, hogy problémát lásson). Ezzel viszont az antropocentrikus ökológia elvi alapjaiban mutatkoznak törések: a természet és a nem-emberi létezők értéke *a tisztán instrumentálisra* redukálódik. Ha az ember túlélne nem-emberi lénytársai és az eredeti, nem ember teremtette környezet nélkül is, akkor *ezek teljes mértékben nélkülözhetők volnának*. Vagyis az antropocentrikus ökológia ezen a ponton kivezet az ökológia mint olyan köréből.

A tökéletesen természetközpontú felfogás pedig a gyakorlatban szinte lehetetlen; ahogy azt a radikálisan ököcentrikus koncepciók, többnyire nehéz szívvel meghozott kompromisszumok formájában el is ismerik.¹⁷ A radikálisan individualista modellek hajlamosak háttérbe szorítani a nagyobb egészek és közösségek javát és érdekeit az egyénekre hivatkozva. A szélsőségesen holista magyarázatok pedig ellenkezőleg: az egyének a közösség érdekeire, a közjóra vagy közérdekre hivatkozó elnyomása előtt nyit utat. Az általunk javasolt koncepció részben ezen modellek bizonyos vonásait ötvözi, részben, az elméleti alapokat tekintve, egyfelől az ökofenomenológiára, másfelől az ökomarxizmusra támaszkodik.

II. Az ököcentrikus szocializmus elvi alapjai. Alapfogalmak

A. Élet és természet

„A természet az ember szervetlen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test.”

(Marx, *Gazdasági-filozófiai kéziratok*)

Az általunk kínált elmélet mindenekelőtt az *életet* helyezi a középpontba. A globális társadalmat végső soron az élőlények és környezetük univerzális közösségeként akarjuk elgondolni; („minden élők falugyűlése” – miként Gary Snydernél szerepel). Az élőlényekkel való méltányos és igazságos bánásmód, illetve viszonyulási mód mikéntje az egyik sarkalatos kérdésünk. Talán az első dolog, ami a szemünkbe ötlük, amikor élet és természet eszméit elemezzük, az a dolgok elválaszthatatlan összefonódottsága, egymáshoz tartozása. Mindenekelőtt a földi életről és természetről beszélünk, hiszen ez az otthonunk, ahol életünket így vagy úgy be kell rendeznünk, el kell igazgatnunk, s ahol hosszú távú túlélésünket biztosítanunk kell. De a földi természet nem szigetelhető el mereven a kozmikus természettől – ez azonnal láthatóvá válik pl. a

Nap életet adó és fenntartó szerepéből. A Föld minden pillanatban ki van téve a kozmikus sugárzás legkülönbözőbb további fajtáinak; s az élőlények testét alkotó anyagok (ahogy az egész Föld anyagkészlete) jóval a Naprendszer születése előtti időkben származnak.

Nem szigetelhető el továbbá szerves és szervetlen, élő és holt természet sem. A Föld egyetlen komplex anyagcsere-rendszert alkot; az élőlényeknek, ahhoz hogy fennmaradjanak, részben szervetlen anyagokat kell felvenniük környezetükből. Élő és élettelen természet között is folyamatos anyagcsere-kapcsolat van. A szervetlen természet az élőlények és közösségeik *környezetéhez* tartozik, e környezet integráns része; végső soron az élőlények *kiterjesztett testének* tekinthető. Mindenekelőtt tehát az életre fókuszálunk: az élő az, akinek számítanak a dolgok, aki értékkel. *Az élő az értékek forrása*; talán nem esünk túlzásba, ha azt mondjuk: minden érték forrása. Az életnek van egy immanens és egy transzcendens aspektusa; az élőlényhez tartozik egy pszichikai, illetve (alsóbb fokú létformák, élőlények esetében) proto-pszichikai, továbbá egy fizikai oldal. Az itt körvonalazott modell, ahogy mondtuk, részben ökofenomenológiai (illetőleg életfenomenológiai) megalapozottságú, mely számára az immanens (a pszichikai és proto-pszichikai) oldal az elsődlegesen fontos.¹⁸ Az élet (mint immanens, transzcendentális élet) mindenkor *megtestesült*; a szubjektumhoz mint szubjektumhoz lényegileg tartozik egy *test*, melynek szintén van egy szubjektív és egy objektív, immanens és transzcendens oldala; (Leib [mint átélt test] és Körper [mint fizikai test]). Az életet (függetlenül attól, hogy öntudattal bíró vagy öntudatlan élet) testisége az *egyetemes természet* rendszerébe csatornázza; ahol a természetnek (mint az élőlény szűkebb vagy tágabb környezetének) szintén van egy merőben fizikai és egy transzcendentálisan is tematizálható értelme.

Amikor kialakítjuk egy olyan ököcentrikus szocializmus elvi kereteit, melynek középpontjában a tág értelemben vett *élet* fogalma áll (ahol az élet, hangsúlyozzuk, soha nem lehet más, mint megtestesült élet), és meghatározzuk a gyakorlati cselekvést vezérlő normákat és értékeket, akkor figyelembe kell vennünk az életben jelentkező spontán és lényegi *hierarchiaképződést, a hierarchia fogalmát is*. Noha egyes radikális biocentrikus egalitárius gondolkodók minden élő elvi egyenlőségét hangsúlyozták („minden élet egyenlő”),¹⁹ néhány kritikus pont azt vetette ezen ökológusok szemére, hogy az elvi egyenlőség mindenek fölött való hangsúlyozása nem segít a gyakorlati cselekvés konkrét elveinek kialakításában, illetve, ami ehhez elengedhetetlenül szükséges: *az értékek rangsorolásában*.²⁰ A radikális egalitarianizmus figyelmen kívül hagyja azt, amit Aldo Leopold „*élet piramisának*” nevezett.²¹

B. Természetes és társadalmi hierarchia

Az általunk vázolt elméletben jelen van a hierarchia fogalma – igaz, egy további lépésben a „szétlapított hierarchia” fogalmát fogjuk használni, mely az egyes szintek egymáshoz való közelítésére vonatkozik. Az ökológiai szerzők egy jelentős részét, azokat mindenképpen, akik szemben állnak az emberközpontú világképpel, kifejezetten taszítja a „hierarchia” fogalma. A mélyökológiával egyébként szembenálló Murray Bookchin a következőképpen fogalmaz: „Végül az ökológia nem lát hierarchiát az ökoszisztémában. Nem létezik az «állatok királya» és az «alázatos hangya». Ezek a fogalmak saját társadalmi attitűdjeink és kapcsolataink kivetítései a természetre. Gyakorlatilag minden állat és növény, ami az ökoszisztéma része, egyenlő szerepet játszik az egész egyensúlyának és integritásának fenntartásában”.²²

A természetben azonban, úgy vélem, igenis érvényesülnek bizonyos spontán rétegződések és hierarchizálódások – amelyek a *táplálékláncok* (sokszor valóban rendkívüli komplexitást mutató, sok ponton egymásba fonódó és körkörös kapcsolatokat jelentő) rétegződéseiben, illetve a *csoportos állatok munkamegosztásában* jut kifejezésre. *Nem emberi értelemben vett hierarchiáról* beszélünk természetesen, de attól még egy nagyon is jelenlévő (és az időben kibontakozó)²³ szintekre bomlásról, amit nem ír felül az, hogy ezek a szintek gyakran nem egyértelmű vertikális struktúrát mutatnak, hanem vannak kölcsönös meghatározottságok és cirkuláris jellegű kapcsolatok. A biológiai komplexitás fokozatai szintén bizonyos, világosan körülhatárolható rétegzettségre utalnak; az egyes szinteken jelenlévő bizonyos fajta minőségi különbségekkel; (egyre több – mindenekelőtt: érzékelési – képesség megjelenése, egyre összetettebb individuális és társas viselkedés, stb).

A *társadalmi hierarchia* (feladat-megosztásokban, központosulásban, alá-főlé rendeltségi viszonyokban) bizonyos mértékig erre az eredeti természeti rétegződésre épül rá, ennek a folyamánya. Az emberi társadalomban a hierarchikus szerveződés elkerülhetetlenül az erőszak és az elnyomás bizonyos formáit vonta maga után – és implikálja mind a mai napig. Mivel ezek a gyakorlatok egy etikai nézőpontból *igazságtalanként* leplezhetők és leplezendők le, etikai imperatívusként jelentkezik az a feladat is, hogy ezeket az igazságtalanságokat, végső soron *a hierarchikus struktúrákat fel kell számolni*. (Marxista kontextuson belül *részben* pontosan erre vonatkozik az „emancipáció” projektje). Azt állítani viszont, hogy „a természet nem ismer hierarchiát”, épp oly hamis, mint azt mondani, hogy a „társadalom nem ismer hierarchiát”. Emberi értelemben vett hierarchiát természetesen nem ismer – de a rétegződés, a szintekre bomlás értelmében azonban nagyon is; (még akkor is, ha itt egy rendkívül komplikált, alkalmasint többszörösen körkörös viszonyokat magában foglaló rétegződésről van szó).

C. Instrumentális érték és önérték

Az élet lényegénél fogva értékelő élet: előnyben részesítések és hátrára sorolások, a pozitív ingerek begyűjtésére és a negatív (fájdalmas, káros) ingerek elkerülésére való törekvések sorozata és rendszere jellemzi. A preferenciákban és elutasításokban, pozitív és negatív törekvésekben (valami megszerzésére és másvalami elkerülésére irányuló tendenciákban) implicit módon értéktételezések jutnak érvényre. Természetesen nem emberi értékek, de olyasmik, amelyek az emberi értelemben vett értékek távoli őseinek számíthatnak. Az élőlény mindenekelőtt saját maga és közössége fizikai létének fenntartására törekszik. Az egyéni és közösségi önfenntartás jelenik meg abszolút értéként, centrális jelentőségű *önértékként*, amelyhez képest a létfenntartás eszközei, forrásai *instrumentális értéként* jelennek meg. Az utóbbiaknak az előbbire (az önfenntartásra) vonatkoztatottan van értékük.²⁴ Az emberi szinten ehhez hozzájárul a *kulturális dimenzió*: az önfenntartás itt szellemi és kulturális értelmet nyer; az ember szellemi és kulturális létét igyekszik fenntartani.²⁵ A kulturális szféra öröm és fájdalom tapasztalatait is lényegileg átértelmezi.²⁶ A kulturális létből fakadó értékek és értéktételezések a biológiai létben gyökerező és annak alapján megnyilvánuló értékeléseken alapulnak. Az ember nem az evolúció ellenében, hanem annak alapján és következtében alkot erkölcsöt;²⁷ ami lényegileg más ugyan, mint az állatvilágban,²⁸ illetve a nem-emberi élővilágban megtalálható erkölcs és értéktételezés – ettől emberi! – de azért még gyökereivel végső soron oda nyúlik vissza.

Önfenntartás, az érzőképesesség szintjétől kezdve: *a fájdalommentes létezésre való törekvés*, *autonómia*: ezek az életben benne rejlő alapvető, szükségszerű értéktételezések; olyan motívumok, melyeket az embernek elkerülhetetlenül figyelembe illenék vennie, amikor lénytársaihoz viszonyul, amennyiben etikusan szeretne hozzájuk viszonyulni. Ezzel elválaszthatatlan összefüggésben: a természet az önszerveződés, az összetettség és a működés egyre magasabb fokozatait mutatja; amelyek *minőségileg* is jól elkülönülő, bizonyos módon egymásra épülő szinteket, tartományokat hoznak létre. Ilyen, minőségileg viszonylag jól elhatárolható, egy bizonyos (korlátozott) nézőpontból egyre magasabb fokúnak mondható szintek: 1) legalul a *szervetlen létezés* szintje, amely több ponton már maga is a szervezettség jegyeit mutatja, illetve ebbe az irányba mutat,²⁹ 2) a *szerves élet* birodalma, amely szorosan összekapcsolódik a szervetlen létezéssel, és magát csak a vele való folyamatos kölcsönviszonyban, anyagcserében tudja fenntartani (valamint a szerves élet immanens aspektusa), 3) a *érző élet*, amely szigorú formában az állatoknál látszik megjelenni, 4) és végül a *öntudattal bíró élet*, melynek egyedei először képesek arra, hogy szigorú értelemben vett etikát alkossanak. Ezek, az ember szempontjából, normatív implikációkkal terhes szintekként jelennek meg; és az *önérték fokozataira*, az önértékekben megjelenő egyfajta, nagyon tág értelemben vett *hierarchiára* utalnak.

Az önértékek konfliktusa megkerülhetetlen, szem elől téveszthetetlen ténye a létnek. Minden egyes élőlény, minden egyes populáció létezése önérték a maga számára. Márpedig a természet világában gyakran az egyik élőlény fennmaradása valamely másik pusztulásán áll vagy bukik (pl. ragadozó és zsákmánya). A híres darwini „létért folytatott küzdelem” más egyedekkel és fajokkal folytatott folytonos harc – küzdelem az erőforrásokért, a szexuális társért, a csoportos állatoknál a csoporton belüli magasabb pozíciókért, és még egy sor egyéb dologért. Kiterjesztett módon: önértékkel bír az adott élőlény teste, valamint egy populáció élőhelye, környezete melybe beágyazódott, és amellyel folyamatos anyagcserét folytat; (ezzel kapcsolatban *kiterjesztett önértékről* beszélhetünk).³⁰ Az embernek nyilván nem kell beavatkoznia az egyes populációk és egyedek küzdelmébe; az ember nézőpontjából (Paul Taylorral egyetértve) csupán annak elismeréséről van szó, hogy minden egyednek és populációnak *egyenlő joga van ahhoz*, hogy önmagát és közösségét fenntartsa és védelmezze.³¹ Viszont figyelembe kell vennie az önérték és önérték közti potenciális és aktuális konfliktusokat. Ez az ember számára mindezekelőtt az egyes szinteket általában jellemző önértékek rangsorolásában, praktikus kezelésében fontos; illetve egy olyan rugalmas etika kialakítása szempontjából jelentős, mely ezeket az általános önértékeket képes integrálni, és irányt tud mutatni olyan helyzetekben is, amelyekben az egyes szintek között konfliktus támad.

Önérték és instrumentális érték fogalmi *elválaszthatatlanul összekapcsolódnak*; e kettő csak egymással összefüggésben értelmezhető, mint amelyek egymásból fakadnak és egymást világítják meg. A létezés önmagában vett értékessége, valamint megóvásának, fenntartásának szükségessége azokra az eszközökre és módokra utal, melyek révén az megóvható és fenntartható. Ugyanakkor az eszközök mindig és mindenütt bizonyos célok fényében értelmezhetők eszközként, bizonyos célokra, önmagukban vett értékekre utalnak. Kant *kategorikus imperatívuszának* megfelelő változatát³² kiterjesztve: ahogy ember és ember viszonyában sem kerülhetjük el, hogy időről-időre a másikat ne kezeljük bizonyos módon céljaink egyfajta eszközeként, de ha erkölcsösen akarunk eljárni, mégis minden ilyen találkozás, helyzet esetén tekintettel kell lennünk a másik mint személy méltóságára, belső, inherens értékére, ugyanígy a természet esetében: a természetet többnyire céljaink eszközeiként vesszük tekintetbe, és ily módon is bánunk vele. Mégis: ha erkölcsösen akarunk bánni a természettel, s annak nem-emberi lakóival és közösségeivel, soha nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül azok erkölcsi önjogát, belső értékét a hozzájuk való viszonyunkban.

Egy autentikus, adekváтан megfogalmazott ökoetikának (és a belőle kibontott ökopolitikának) mindhárom (a szervetlen természettel együtt: mind a négy) általános szintet szóhoz kell

juttatnia, illetve a belőlük fakadó értékeket képviselnie kell, azok érvényesítésére kell törekednie. Az egyes szintekre való tekintettel ember és természet viszonyában három általános öko-etikai imperatívusz, irányelv áll elő: 1) a biodiverzitás megőrzése, megerősítése és kiszélesítése, 2) az emberi tevékenység által érintett nem-emberi lények szenvedéseinek minimalizálása, 3) az emberhez méltó (kreatív, az alkotásban örömet lelő, öntudatos, kulturált, autonóm, racionális, etikus) élet feltételeinek megteremtése, elérhetővé tétele a globális emberi társadalom minél több, potenciálisan *összes* tagja számára. A felsorolt elvek közül a harmadik a legerősebb, és a sorban következő *korlátozza* a korábbi elv érvényességét. *A korlátozás, illetve a rangsorolás* motívuma részben magának az életnek a vertikális, rétegződő jellegéből fakad, részben a *praktikus döntéshozatal* bizonyos tényezői, a rendelkezésre álló idő és információ végessége teszi azt szükségessé. Az embernek mindenestre arra kellene törekednie, hogy gyakorlati ténykedése során a felsorolt elvek *harmonizációjára* törekedjen; illetve, ahol elkerülhetetlennek látszik az érdeksérelem és a konfliktus, ott az érdeksérelmeket (alkalmasint: a méltóságon esett sérelmet) *minimalizáljuk*.

III. Kívánatos kompromisszumok: útban egy szintetikus elmélet felé

A tanulmány fentebbi részeiben a természetben és az értékekben jelenlévő hierarchikus szerveződésekről beszéltünk, valamint arról, hogy ebben a rendszerben kitüntetett helye van az embernek, mint az egyetlen lénynek, aki képes a szó szigorú értelmében vett etikát alkotni. Továbbá arra utaltunk, hogy az adekvátan megfogalmazott etika (és ökoetika) nem pusztán az ember fizikai túléléséről szól, hanem arról is, hogy képesek legyünk *autentikus* módon létezni, és tulajdonképpeni módon viszonyulni önmagunkhoz, lénytársainkhoz és a világhoz, mind individuális, mind kollektív szinten. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy végső soron mégis csak egy mérsékelt emberközpontú etikát javasolunk; egy olyan koncepciót, melyet a mélyökológusok, Arne Næss terminológiáját követve,³³ a nem-emberi lények és közösségeik érdekeit háttérbe szorító „*sekély ökológiai*” felfogásnak neveznének.

Ez azonban csak a látszat. Ennek az elméletnek a középpontjában nem az ember, hanem maga a természet, és sajátosan az élő természet áll; és az ember ebben a keretrendszerben csupán annyiban rendelkezik különleges helyzettel, amennyiben öntudattal bíró élőlényként ő képes arra, hogy a szó szigorú értelmében vett etikát alkosson, hogy morálisan és racionálisan viszonyuljon önmagához, lénytársaihoz és végső soron a természet egészéhez. Ez az etika (ökoetika) *nem* emberközpontú, amennyiben nem az embert mint embert helyezi előtérbe, hanem a teljes földi ökoszisztémának azon, egyébként *önállóan részrendszerét*, mely képes tulajdon

életfolyamatának viszonylag magas fokú, autonóm és öntudattal kísért szabályozására. Az életnek ez az (öntudattal rendelkező) típusa ennél fogva *képes* arra is, hogy felelősségteljesen viszonyuljon önmagához, valamint öntudattal nem (vagy csak nagyon korlátozott módon) bíró lénytársaikhoz, közösségeikhez és élőhelyükhöz; és ilyen módon is *kell* viselkednie, amennyiben autentikus módon akar működni. Mindeközben hangsúlyozzuk az emberiség ráutaltságát a többi lényközösségre, az ökoszisztéma további részrendszereire és egészére.

A természetben jelenlévő hierarchiákról beszéltünk, és az értékek ezeket tükröző rendjéről. Ezeket a hierarchiákat nem az ember vetíti bele a természetbe, hanem ezek magának a természetnek a rendjéből fakadnak, annak működésében gyökereznek. Ahogy az értékek sem pusztán emberi alkotások, hanem – miként Rolston fogalmazott³⁴ – magának az életnek a szerves részei és velejárói. Nem segít, ha a természetben létesülő és folyamatosan jelenlévő hierarchikus struktúrákat egyszerűen letagadjuk, ahogy az sem, ha az értékeket kizárólagosan emberi találmányoknak állítjuk be. Az ilyen elméletek, nézetem szerint, éppen egy adekvátabb ökológiai, ökoetikai koncepció (és ebből fakadóan: egy autentikusabb emberi létezés) lehetősége elől zárják el az utat. Egyes ökológiai megközelítések emberközpontú és természetközpontú,³⁵ önérték és instrumentális érték³⁶ szembeállítását hamis, meghaladandó ellentéteknek állítják be, amelyek részben rossz elméleti alapvetés, részben pedig egy meghaladásra ítélt társadalmi rend következményei. Véleményem szerint a helyzet ennél talán valamivel bonyolultabb. Önérték és instrumentális érték lényegszerűen következnek az élet működésének alaptermészetéből. Ha pedig emberközpontú és természetközpontú szembenállását kidobjuk az ajtón, visszatér az ablakon. Individuális és kollektív szinten egyaránt a létezését előnyben részesítések és hátrébb sorolások, pozitív és negatív tendenciák sorozata artikulálja. Ahogy egyénileg is vannak számkra rokonszenvesebb, és talán kevésbé rokonszenvesebb emberek (még ha ez utóbbit esetleg nem is annyira szívesen valljuk be magunknak, vagy másoknak). Ha ezzel kapcsolatban nem látunk világosan, ha alábecsüljük az ebből fakadó nehézségeket vagy kihívásokat, elméleti előfeltevéseink és vágyképeink könnyen félrevezethetnek bennünket. Emberközpontú és természetközpontú, önérték és instrumentális érték szembenállása nézetem szerint nagyon is létező és nagyon is szilárd ellentét – amely azonban távolról sem meghaladhatatlan. Meghaladásuk, legalábbis a köztük lévő ellentét, feszültség tompítása, viszonylagossá tétele, *egy magasabb társadalmi állapot keretei között* válik majd csak lehetségessé.

Egy kompromisszumos etikára törekszünk; egy középutas ökoetikára a végletek ökocentrizmus és antropocentrizmus, individualizmus és holizmus szélsőséges (vagy sarkított) ellentéte között. A „kompromisszum” azonban itt nem megalkuvásra, nem az elvek feladására utal, hanem egy olyan nyitottságra, amelyet „maguk a dolgok” kényszerítenek ki, ha nyitva tartjuk a

szemünket. A kompromisszum itt egy *szintetikus elmélet* felé mutat: az *egyoldalúságok meghaladására, leküzdésére irányuló igyekezetet* jelöli. Arról van szó, hogy nyitottak tudjunk lenni a miénktől különböző álláspontokban rejlő részigazságokra, és egyúttal felismerjük saját alapállásunk korlátait és egyoldalúságait. A különböző elméleti alapvetésekben rejlő, mélyen fekvő – maguknak a dolgoknak a rendjén alapuló – kapcsolatok felismerésének képességéről van szó, mely lehetővé teszi egy valóban átfogó és sokoldalú, szintetikus ökológia és ökoetika kidolgozását. Csak egy ilyen elmélet alapján, valamint az ezen (és hozzá kapcsolódó, más ökocentrikus) elméletek által támogatott egyéni és társadalmi törekvések révén válik valóban lehetségessé, hogy a lét és az értékek objektív rendjében fennálló hierarchikus szinteket egymáshoz a gyakorlatban is közelítsük; és az egyéni, valamint közösségi (nem-intézményesült és intézményesült) praxisban érvényre juttassunk valami olyasmit, amit „*szétlapított hierarchiának*” nevezhetnénk. Ez az egyes szintek egymáshoz való (egyéni és kollektív szinten intézményesült) egyre jobb közelítését jelenti; a már meglévő hierarchiák tudatos visszaépítését; az érdekek és szintek közti konfliktusok tompítására, optimális esetben harmonizálására való törekvést; a potenciális és aktuális érdeksérelmek minimalizálását célzó igyekezetet.

IV. Ökocentrikus szocializmus avagy a dinamikus ekvilibrium elmélete

Az elmélet, melynek egyes alapelemeit ebben a tanulmányban szeretnénk lefektetni, azok közé tartozik, amelyeket Andrew Vincent (J.R. Rodman és Robin Attefield nyomán) „morális kiterjesztőknek”, illetve „visszafogott holistáknak” nevezett.³⁷ Egy mérsékelt ökocentrikus és holista koncepcióról van szó a mi esetünkben. Mérsékelt ökocentrikus, mert nem az emberen van a hangsúly, hanem *magán a megtestesült életen, a teljes ökoszisztémán*, amelynek az emberiség egyetlen, különös, önálló alrendszerét alkotja. Mint ökoetika ez a felfogás azt írja elő az ember, mint öntudattal bíró élet számára, hogy harmonizálja viszonyát a totális ökoszisztéma többi részrendszerével és magával az egésszel, illetve, hogy vonuljon vissza határai mögé. Továbbá mérsékelt holista ez az elképzelés, amennyiben az egyes lényeken túl szeretnénk a nagyobb egészek autonóm, öfenntartó létezéshez való jogát is érvényesíteni; annak fokozott hangsúlyozásával, hogy *az (emberi) közösség nem nyomhatja el egyes tagjait a közérdekre, a közjóra hivatkozva*. Vagyis a politikai döntéshozatal során közérdek, a közjó mérsékelt előjogának fenntartása mellett is mindenkor arra kell törekedni, hogy bizonyos egyéni jogok soha ne sérüljenek, hogy összhangba hozzuk közérdeket és magánérdeket.

A legelső (vagy talán a nulladik) pont, amiben mély és sekély, ökocentrikus és antropocentrikus ökológusok is egyetérthetnek az, hogy biztosítani kell a hosszútávú, ökológiai fenntarthatóságot; az emberiség fizikai túlélése érdekében harmonizálni kell viszonyunkat a földi

természet egészével. Olyan belátás ez, amellyel már Marx is rendelkezett,³⁸ ahogy azzal is, hogy pontosan a kapitalizmus az, mely ember és természet viszonyában radikális törést okoz.³⁹ Elkésérítő látni, hogy emberek millió, politikusok sokasága és ami a legszomorúbb: egyes kutató tudósok is elszigetelt ténymorzsákból és információ-törmelékekből olyan képet raknak ki, mely inkább *vágyaik*at és meggyökeresedett hiteiket tükrözi, *semmint a tényleges valóságot*; és készek arra, hogy magukat éppúgy becsapják, mint a körülöttük élőket, semhogy szembenézzenek vele, hogy az emberiségnek elkerülhetetlenül változtatnia kell életmódján. Az oktatásnak és az ismeretterjesztésnek, a környezetvédelemnek, civil mozgalmaknak, tudósoknak és politikusoknak óriási felelősségük van abban, hogy ráébresszék az embereket a szükségszerűre: arra, hogy nem élhetnek többé úgy, ahogy eddig. Nincs végtelen növekedés egy véges bolygón; és a már meglévő, az emberi társadalomban (lokálisan és globálisan) fennálló igazságtalanságokat (azt, hogy emberek széles tömegei kénytelenek nyomorban, emberhez méltatlan feltételek közti élni) nem a fogyasztás, az újra nem hasznosítható és a természet által integrálhatatlan hulladékokat produkáló termelés és az ezzel szükségképpen együtt járó szennyezés még tovább való fokozásával kell orvosolni, hanem a már rendelkezésünkre álló erőforrások, a készletek igazságosabb újraelosztásával, a termelés jelenlegi kereteinek racionálisabb átalakításával.

Mindenekelőtt az emberi társadalomban jelenlévő igazságtalanságokat kell kezelni. Ez a kérdés azonban nem választható külön a természethez való igazságos, etikus viszony kérdésétől.⁴⁰ Az embert körülvevő természet több régióból is áll, melyek mindegyike sajátos viszonyulást igényel. Az emberhez kötődő házasított természetben belül is jelentős különbség van: mindenekelőtt a haszonállatok (húsukért és más termékeikért tenyésztett, illetve kísérletekre használt állatok), valamint a házi kedvencekként tartott állatok között. Elsősorban az előbbivel (haszonállatok) összefüggésben merül fel követelményként *a fájdalomkötés tilalma*, illetve *az elkerülhető fájdalom minimálisra csökkentése*. (Kedvenceinkkel kapcsolatban ezt talán természetesnek tartjuk; de azért ott is hallgatólagos alapelv). Ami a *vadvilágot* illeti: a jelenlegi vadvédelmi, természetvédelmi övezetek biztosítása, megerősítése és kiterjesztése adódik célként. E tekintetben leginkább az a feladat, hogy az önfenntartó ökoszisztémákat megóvjuk, autonómiájukat, integritásukat garantáljuk. Az embernek nem kell beavatkoznia ezeknek az ökoszisztémáknak a működésébe; legfőbb ideje szakítanunk azzal a sokakban (bevallottan vagy öntudatlanul) élő elképzeléssel, hogy a bolygó urai volnánk. Bizonyos minimális beavatkozás esetenként mégsem kizárt: a vadvilághoz való viszonyunkban nem kell rugalmatlan és érzéketlen módon a Yellowstone Park-etikához⁴¹ sem ragaszkodnunk. A Yellowstone Park-etika a fájdalom és a konfliktus evolúciós szerepét hangsúlyozza, és ennek szellemében akkor sem hajlandó

beavatkozni a vadon zajló eseményekbe, ha nyilvánvalóan teljesen fölösleges fájdalmat akadályozhatna meg. Ez esetben megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartom a rugalmasságot, hogy egyes esetekben a biztosan szükségtelen fájdalmat megelőzzük, illetve megszüntessük.

A *dinamikus ekvilibrium* gondolata ezzel az előbb említett problémával függ össze. A fájdalom és a konfliktus a természeti lét szükségszerű velejárója; olyasmi, ami magával az emberi, társadalmi létezéssel is szerves módon összefonódik. Valóban olyan tényezőkről van szó, melyek részben a túlélés szempontjából elkerülhetetlenek, illetve amelyek *dinamizálják a természetet és a társadalmat*, bizonyos módon a fejlődés motorjaiként szolgálnak. Nem lehet cél az, hogy kiküszöböljünk minden fájdalmat és konfliktust, ha ebből az következne, hogy a megfelelő közösség esetleg *a teljes passzivitásba süllyedne*, és a tetszhalálhoz hasonlatos dermedtségbe merülne. Mivel azonban az egyes lények és közösségek szempontjából a fájdalom, a konfliktus valami rosszként is adódik, megvan a maguk kiküszöbölhetetlenül negatív, romboló aspektusa is, másfelől azzal a feladattal szembesülünk, hogy ezeket, amennyire csak lehet, csökkentjük. Ebből adódik az az általános, és mégis a mindenkori konkrét helyzetekre fókuszáló, az azzal kapcsolatos információgyűjtést és a megfelelő esetre szabott döntést előíró követelmény, hogy a fájdalom, a konfliktus mennyiségét, mértékét, intenzitását mindenekelőtt az emberi társadalmon belül, egy következő körben pedig az emberi tevékenység által közvetlenül (harmadsorban pedig: közvetetten) érintett természetben a lehetséges minimumra szorítsuk, oly módon, hogy viszont a fejlődés mértékét ezzel összefüggésben maximalizáljuk. A lehető legnagyobb fejlődési potenciál a lehető legkisebb mértékű fájdalom és konfliktus mellett.

A dinamikus ekvilibrium elve⁴² a jelen tanulmányban megfogalmazott ököcentrikus szocializmus-konceptió egyik legfontosabb motívuma. Az általunk javasolt elképzelés, részben ennek a motívumnak a szellemében, *az emberi társadalom határain túlra kiterjesztett egyenlőség és igazságosság* eszméjével lép fel – *az egyetemes egyenlőtlenség és igazságtalanság körülményei közepette*. Egy ilyen ökoetikai és ökopolitikai elmélet első körben mindenekelőtt azt szorgalmazza, hogy legalább az emberi társadalmon belül próbáljunk meg minél igazságosabb viszonyokat teremteni. Egy további lépésben azonban azt is hangsúlyozni szeretnénk ezzel a modellel, hogy a természetet *a lények univerzális közösségeként* gondoljuk el, melyben minden lény egyaránt igényt formálhat az igazságos és etikus bánásmódra, és ezt az igényt minél inkább érvényre kell juttatnunk a nem-emberi közösségekhez és környezetükhöz való viszonyunkban.

¹ Vö. pl. Andrew Vincent: *Ökológizmus*. (A továbbiakban: Vincent 2009). In: Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. (A továbbiakban: Scheiring – Jávor 2009).

L'Harmattan kiadó, Budapest, 2009. 260. „A régebbi korokban az embereket a népességszám, a technológia, valamint a társadalmi és gazdasági háttér is korlátozta. Ha azonban az újkőkorszak embere feltalálta volna a pattintott láncfűrész, valószínűleg nem nagyon fékezte volna magát”.

² Lynn White Jr.: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*. In.: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. (A továbbiakban: Lányi – Jávor 2005). L'Harmattan kiadó, Budapest, 2005. 173. „A kereszténység, különösen nyugati formájában, a világ valaha volt legantropocentrikusabb vallása”.

³ Vö. Martin Heidegger: *Levél a „humanizmusról”*. In.: uő: „... Költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. T-Twins kiadó – Pompeji kiadó, Budapest – Szeged, 1994. 146-147.

⁴ Ehhez pl.: Marosán Bence Péter: *Marxizmus és ökológia. Lehetséges kapcsolódási pontok a marxi elmélet és a mélyökológia között*. Korunk 2018. 1. sz. 39-48. (a továbbiakban: Marosán 2018a). Antal Attila: *Az antropocén és az ökológiai marxizmus*. Korunk 2018. 1. sz. 49-57. Ld. még: Paul Burkett – John Bellamy Foster: *Marx and the Earth. An Anti-Critique*. Brill Press, Leiden – Boston, 2016. 1-11. (A továbbiakban: Burkett – Foster 2016).

⁵ Az értelmezők közül többek között Lányi András az, aki – jelentős részben heideggeri inspirációjú gondolatok alapján, illetőleg a heideggeriánus mélyökológia (Michael Zimmermann, Leslie Paul Thiele, Frank Schalow) bizonyos eredményeire támaszkodva – szorosan összekapcsolja egymással a fizikai és a morális túlélés (illetve létezés) kérdéseit. Lányi András (a továbbiakban: Lányi): *Oidipus avagy a Természetes Ember*. Liget könyvek, Budapest, 2015.

⁶ Lányi i.m..

⁷ Marosán 2018a. 48.

⁸ Vö. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *A transzcendentális idealizmus rendszere*. Gondolat kiadó, Budapest, 1983. 37-38.

⁹ Ezzel az általunk felvázolt ökoetika egy másik lényeges forrására szeretnénk utalni (az ökomarxizmus mellett): és ez a fenomenológia, közelebről a fenomenológiai életfilozófia. Ehhez: Toronyai Gábor: *Tudományos életfilozófia. Tanulmány Edmund Husserl késői gondolkodásáról*. Osiris kiadó, Budapest, 2002.

¹⁰ Az ökoetikai, ökofilozófiai felfogások változatosságáról, legfontosabb típusairól kiváló áttekintést nyújt Andrew Vincent. Ld: Vincent 2009. Ld. még: Lányi: *Bevezető*. In: Lányi – Jávor 2005. 7-23.

¹¹ Arne Næss (a továbbiakban: Næss): *A mélyökológiai mozgalom*. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. (A továbbiakban: Lányi 2000). Osiris kiadó, Budapest 2000. 117-120. Næss: *Önmegvalósítás*. In: Lányi – Jávor 2005. 221-235. Bill Devall & George Sessions: *Deep Ecology: Living As if Nature Mattered*. Gibbs M. Smith, Inc., Salt Lake City, 1985.

¹² Aldo Leopold (a továbbiakban: Leopold): *Föld-etika*. In: Lányi 2000. 103-116. J. Baird Callicot (a továbbiakban: Callicot): *A Föld-etika fogalmi megalapozása*. In: Lányi-Jávor 2005. 57-84.

¹³ Paul W. Taylor: *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1986.

¹⁴ Peter Singer: *Minden állat egyenlő*. In: Lányi – Jávor 2005. 39-56. Tom Regan: *The Case for Animal Rights*, University of California Press, California 1983.

¹⁵ Margaret Atwood regényében, *A szolgálólány meséjében*, vallási fundamentalista alapokon bár, de bizonyos szempontból kifejezetten ökofasisztának mondható társadalom körvonalait láthatjuk.

¹⁶ David Pepper: *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*. Routledge, London – New York, 1993.

¹⁷ Naess 2000. 117. „Bioszferikus egalitarianizmus – elvi szinten. Az «elvi szinten» kitétel azért szerepel, mert minden realiztikus gyakorlat szükségessé tesz valamennyi tisztítást, gyilkolást, kizsákmányolást és elnyomást”.

¹⁸ Ahogy ezt Edmund Husserlnél, Merleau-Pontynál, illetve Michel Henry-nál találjuk. Az ökofenomenológiához pl.: Kohák, Abram, Schalow, Thiele, Zimmermann, de ide köthető Ulrich Melle is.

¹⁹ A fentebb említett mélyökológiai álláspontra kell itt gondolnunk: Arne Naess és követőik; valamint a biocentrikus individualista álláspontról Paul Taylor.

²⁰ William Grey, *A Critique of Deep Green Theory*. In: Eric Katz – Andrew Light – David Rothenberg (szerk.): *Beneath the Surface: Critical Essays in the Philosophy of Deep Ecology*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts – London, UK, 2000.49.

²¹ Leopold 2000. 110-113.

²² Murray Bookchin (a továbbiakban: Bookchin): *Egy ökológus társadalom felé*. In: Scheiring – Jávor 2009. 151.

²³ Ehhez: Leopold 2000. 110. „Kezdetben az élet piramisa lapos volt, alacsony; a táplálékláncok rövidek és egyszerűek. Az evolúció aztán egyre több emeletet, egyre több láncot épített fel”.

²⁴ Rolston képviseli azt az álláspontot, hogy az értékesség, az önérték és hasznossági érték, az életnek mint életnek a természetében van megalapozva – ahol az élet magában foglalja a nem-emberi, sőt a nem-állati életet is, (tehát a növényeket, gombákat, mikrobákat, stb. is). Holmes Rolston III (a továbbiakban: Rolston): *A környezeti etika időszerű kérdései*. In: Lányi – Jávor 2005. Mi is ezt a felfogást képviseljük.

²⁵ Ennek filozófiai elméletét megtalálhatjuk – sok más szerző mellett – Edmund Husserl kései kutatási kéziratában, akinél, idős korában, egy fenomenológiai biológia körvonalai bontakoztak ki; melynek alapját Husserl ösztönelmélete alkotta. Eszerint a legalsóbb ösztön az önfenntartás ösztöne és a nemi ösztön. Ezek az ösztönök az

ember szintjén – Husserl szerint – szellemi és kulturális értelmet nyernek. Ehhez: Nam-In Lee: *Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1993. Marosán: *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Kéziratban.

²⁶ Vö. Karl Marx (a továbbiakban: Marx): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth könyvkiadó, Budapest, 1972. 19. „Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégtül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel”. (A továbbiakban: Marx 1972).

²⁷ Callicot 2005. 82. „Ezért nem a természet ellenében, hanem annak megfelelően vagyunk erkölcsi lények. És a természet, amennyiben legalább egy etikus fajt létrehozott (a homo sapiens), maga sem lehet erkölcstelen”.

²⁸ Már az állatoknál is van egyfajta kezdetleges proto-erkölcs. Ehhez pl.: Frans de Waal: *Elég okosak vagyunk, hogy értsük, milyen okosak az állatok?* Alexandra könyvesház kft., Budapest, 2018.

²⁹ Hegel és Whitehead természet-fogalmát elemezve könyvében Csikós Ella több ponton kitér arra, hogy az anorganikus, fizikai természet milyen módokon és pontokon mutatja mégis a szervezethez korai jegyeit, illetve milyen módon utal már önmagában a szerves természet szintje felé. Csikós Ella: *Élő gondolkodás – A folyamatfilozófia klasszikusai: Hegel és Whitehead*. L'Harmattan kiadó, Budapest, 2008.

³⁰ Ennek hangsúlyozása azért fontos, hogy elkerüljük a szigorúan biocentrikus elméletek bizonyos buktatóit – és hogy a *szervetlen természetnek* is tulajdonítsunk egyfajta tág értelemben vett önértéket.

³¹ Taylor 1986.

³² Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. In: uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat kiadó, Budapest, 1991. 62. „Cselekedj úgy, hogy az emberiségre, mind a saját személyedben, mind bárki másében mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszközre legyen szükséged”.

³³ Næss: *The shallow and the deep, long-range ecology movement. A summary*. Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy 1973. 16 (1-4): 95 – 100.

³⁴ Rolston 2005. 95. „[A]z érték nem emberi eredetű, hanem az élet természetéből fakad”.

³⁵ Pl. Murray Bookchin – Dave Foreman: *Defending the Earth: A Debate*. South End Press, Boston, Massachusetts, 2001. Burkett – Foster 2016. 87sk.

³⁶ Burkett & Foster 2016. 44-50. Különösen: 47, 50.

³⁷ Vincent 2009. 269sk.

³⁸ Marx: *A tőke III*. Kossuth kiadó, Budapest, 1974. 731. „Még egy egész társadalom, még egy nemzet sem, sőt, egyszerre minden társadalom sem a Föld tulajdonosai. Csupán birtoklói, hasznélvezői, és mint jó családapáknak, jobb állapotban kell örökölniük a következő nemzedékeknek”.

³⁹ Marx 1972. 368sk. „Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek az egysége és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az *emberi létezés e szervetlen feltételei és a tevékeny létezés közti elválás, amely elválás teljesen csak bér munka és tőke viszonyában van tételezve*”.

⁴⁰ Társadalmi és ökológiai igazságosság viszonyának kérdéséhez: Marosán: *A kiterjesztett szolidaritás: Társadalmi és ökológiai igazságosság*. Létünk 2018. 1. sz. 37-56.

⁴¹ Ehhez vö.: Rolston 2005. Különösen: 89-91, 100-104.

⁴² Mely a 2.C. pont végén tárgyalt imperatívuszokat (1) biodiverzitás megerősítése és növelése 2) fájdalommentes létezés biztosítása, 3) emberhez méltó élet feltételeinek kialakítása – továbbá: a „szétlapított hierarchiára” való törekvés) is magába foglalja.